

УДК 94 (477.65)“18/19”

О.М. Марченко

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

**БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ КУПЕЦТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.
(НА ПРИКЛАДІ ЄЛИСАВЕТГРАДА)**

Стаття присвячена вивченню досвіду купецького стану міста Єлисаветграда другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. в індивідуальних та колективних формах благодійницької діяльності: допомога нужденним, організація заходів щодо збору коштів на певні потреби бідним, сиротам, внесення значних приватних пожертв на утримання гімназій, училищ, шкіл, лікарень. Висвітлюється меценатська допомога купецької громади міста на потреби різних добродійних організацій та культурно-мистецьких закладів, створення будинків для інвалідів, людей похилого віку, бездомних, участь у фінансуванні й будівництві громадських споруд та міської інфраструктури, як-то брукування, освітлення, озеленення, прибирання вулиць, бульварів, парків, будівництво водогону, кінного та електричного трамвая, оздоблення будинків, спорудження торгових рядів, майданів, надання фінансів на зведення церков, соборів, монастирів, сприяння у подоланні епідемій та багато іншого, що потрібно було для життя мешканців міста.

Ключові слова: купецтво, благодійність, пожертвування, піклування, Єлисаветград.

Благодійність купецтва Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст. є однією з найцікавіших, але маловивчених проблем. Тема дослідження відповідає сталому інтересу сучасної гуманітарної науки до культури повсякденності міського середовища, необхідності переоцінки усталених суджень. На тлі серйозних змін, викликаних модернізацією українського суспільства, переходу до децентралізації, зростання ролі місцевих громад при розв'язанні різних проблем населення, актуальним є вивчення досвіду благодійництва й ролі купецького стану у житті провінційного міста, і, зокрема, на прикладі Єлисаветграда. Щоб краще зрозуміти сучасні процеси ефективного місцевого управління, треба звертатися до досвіду минулого. Ось чому повсякденне життя провінції, її різних соціальних верств, у тому числі й купецтва, сьогодні все частіше стає предметом наукових досліджень.

У вітчизняній історіографії гостро постає питання про слабку вивченість станів в Україні, зокрема, купців. Розвиток в Україні ринкових

відносин, розширення сфери підприємницької діяльності призвело до зацікавленості у суспільстві життям та багатогранною діяльністю купецтва. В історіографії на сьогодні немає спеціальної узагальненої праці, яка всебічно охопила б своїм аналізом історію купецтва України. Окремі аспекти проблеми, присвячені історії буржуазії, піднімалися радянськими та сучасними російськими вченими, серед яких І.Ф. Гіндін [2], П.Г. Риндзюньський [34], О.М. Боханов [1], М.І. Левітан [14] та інші.

Українські історики (І.О.Гуржій [3], Б.А.Кругляк [11], Л.Г.Мельник [19] та інші) досліджували підприємницьке середовище, аналізуючи розвиток економіки, торгівлі, промисловості пореформеного періоду ХІХ ст. Купецтво як стан не ставав для них спеціальним предметом вивчення.

На сьогодні купецтво, як і інші стани Російської імперії, набувають нового осмислення у контексті соціальної історії, регіональних досліджень, вивчення повсякденного життя окремих станів, сімей, династій, особистостей. З'являються розвідки, наприклад, В.В. Крутікова [12], О.І. Гуржія [4], О.М. Доніка [5, 6] та інших авторів, які розкривають, зокрема, окремі аспекти участі купців у формуванні підприємницького прошарку України, їхньої ролі в розвитку промисловості й торгівлі в ХІХ ст.

Вагомою працею, в якій показано формування, з'ясовано соціально-правовий статус, структуру, розкрито підприємницьку, громадську і, зокрема, благодійницьку діяльність купецтва в українських губерніях Російської імперії ХІХ ст. є монографія О.М. Доніка [7].

Серед краєзнавчих праць про купецтво Єлисаветграда згадується в історичному нарисі, виданому за сприяння міського голови О.М. Пашутіна [28]. Розвідки кропивницьких краєзнавців та істориків Ю.М. Матівоса [15], П.М. Кизи́менка [8], О.М. Марченка [18], О. Трибуцької [37] та інших висвітлюють окремі напрямки діяльності купців-меценатів та міського самоврядування. Важливим доробком з історії міського самоврядування Єлисаветграда є дисертація В.М. Крижанівського, в якій на основі архівних

джерел проаналізована діяльність міської думи та управи й висвітлена участь купецтва у міському самоврядуванні [10].

З другої половини XIX ст. після проведення низки системних реформ, які торкалися різних сторін життя суспільства, усе більшу роль в економічній, соціальній, культурній, освітній, фінансовій сферах Російської держави відігравали купці й люди з підприємницьким нахилом. Для успішного ведення бізнесу на той час необхідно було не тільки створити певний матеріальний статок, а й сформувати певну сімейну традицію торговельно-промислової діяльності, сформувати імідж успішних, справедливих, чесних підприємців. Усе більшого значення серед купецтва набував освітній рівень, уміння запроваджувати інновації, використовувати передові як на ту епоху методи управління, способи маркетингу, ринкові закони, репутацію. Все це формувало нові підходи до розуміння місця і ролі купецького стану у тогочасному суспільстві, створювало цікавий симбіоз традиційних (общинно-язичницьких), патріархальних (йшли від християнського розуміння місця і ролі батька, глави сім'ї, влади) та сучасних віянь (вплив раціонального європейського протестантського розуміння ролі людини, яка створює з допомогою капіталу нову капіталістичну реальність).

Відсутність історичної спадкоємності та стійких традицій дозволяли купецтву порівняно легко трансформуватися відповідно до мінливості становища у країні. Цьому сприяв й аморфний склад купецької верстви, й змінюваність підприємницької діяльності під впливом різних обставин, і певна матеріально-фінансова незалежність. Купці були мобільнішими за інші стани, схильні швидше реагувати на нові виклики, які активно впроваджувалися у російській дійсності після Великих реформ.

Образ купця, особливо у радянський час, уявлявся як людини, яка постійно прагнула до наживи, в неї були відсутні духовні запити, високі ідеали. Але це не так. Після проведення реформ 60–90-х років XIX ст. багато з купців намагалися засвоїти європейський спосіб життя, підвищити свій освітній рівень, займалися добродійністю, і були зацікавленими у створенні

стабільного соціального середовища для розширення власної підприємницької діяльності. Все це вело до вироблення нової системи соціокультурних цінностей. Окремі купці були, як правило, ініціаторами технологічних новацій своїх промислових підприємств, сприяли проникненню модернових європейських науково-організованих стилів керівництва, були схильні вести торгівлю діяльністю методами більш цивілізованими, без надмірної корупції, обману.

Купці, незалежно від етнічного походження, займаючись активною громадською діяльністю (брали участь в органах станового, міського самоврядування, підприємницьких об'єднаннях, різних комітетах), контактуючи з повітовою, губернською, центральною владою з питань захисту своїх корпоративних і професійних інтересів, все більше усвідомлювали свою підприємницьку єдність. При цьому національні відмінності відступали на задній план перед необхідністю вирішувати спільні нагальні фінансові, торговельні, промислові проблеми та реагувати на виклики, породжені швидкими економічними змінами.

Значні матеріальні статки давали можливість купецтву, особливо гільдійському, певною мірою розкошувати, витратити зароблені капітали на оздоблення власних жител, своїм зовнішнім виглядом, одягом, аксесуарами, манерами поведінки, оформленням середовища проживання, участю у громадській діяльності, мобільністю (все більше сім'ї купців отримали змогу подорожувати по Росії та за кордоном) стали нагадувати бізнесменів країн Західної Європи. Заможне купецтво намагалося також наслідувати культуру дворянства. Це проявлялося в елементах одягу, естетичних смаках, архітектурі купецьких будинків, інтер'єрі їхніх жител, повсякденній поведінці, формах дозвілля.

Наявність у купців значних капіталів дозволяла їм здійснювати благодійницьку діяльність (допомога нужденним, участь у добродійних акціях, внесення значних коштів на окремі проекти та інше), що виокремлювало їх серед інших станів. Причина таких щедрих пожертвувань

корениться в становому купецькому менталітеті: глибока релігійність (значна кількість купців 1-ї гільдії були старовірами, наприклад, Сава Морозов), патріотизм, лояльність до влади, яка часто створювала преференції окремим представникам купецького стану, надавала їм пільги, протекцію, а на заміну вимагала від них пожертвувань на благі справи. Не можна відкидати й марнославство, чванливість купців, що виявлялося у можливості отримати ними від представників державних інститутів чини, почесні посади, привілеї. Існували й щирі чинники – бажання, наприклад, замолити гріхи.

Отже, купці утверджували себе як соціальна сила насамперед через благодійність, беручи частину державних турбот про забезпечення громадських потреб. Благодійність ставала нормою життя чималої кількості підданих Російської імперії, у тому числі й купців, які добре розумілися на методах найбільш ефективного використання добродійних капіталів.

З поміж купецьких родин Єлисаветградщини, які залишили помітний слід в історії міста, слід назвати Макєєвих й Пашутіних. Так, купець 1-ї гільдії Петро Макєєв, який створив одну з найбільших торгових фірм у місті, що займалася продажем переважно тканин, вирізнявся значною меценатською діяльністю. Його нащадки багато зробили для розбудови, упорядкування міста. Наприклад, за час перебування Миколи Макєєва на посаді міського голови (1857–1860) Єлисаветград збагатився кількома адміністративними та торговельними новобудовами. За ініціативи його брата Івана в 1871 році в місті було відкрито дитячий притулок для дітей-сиріт на 50 ліжок. За його духовним заповітом щорічні відсотки від банківського вкладу в 10000 крб спрямовувалися на розвиток ремесел при міських народних училищах. Його син Іполит Іванович був куратором 5-го народного училища, у дворі якого за його фінансування було споруджено приміщення для слюсарної та столярної майстерень, де діти незаможних мешканців міста вчилися ремесла [15, с. 197].

Родоначальником іншого купецького роду став Степан Пашутін. Ця купецька сім'я відома не тільки активною громадською діяльністю, а й

благодійністю. Так, сина Степана Якова громада Єлисаветграда в 1821 році обрала міським головою. Правнук останнього Микола двічі, у 1851–1854 та 1863–1864 роках, обирався також міським головою, а його син Олександр Миколайович майже 30 років (з 1878 р. до 1905 р.) очолював міське самоврядування Єлисаветграда Як підприємець і хороший господар Олександр Пашутін цілком віддав себе громадській роботі, яку виконував безоплатно – усю свою платню віддавав міській громаді. За заповітом Пашутіна відсотки з вкладів у банк (по 10 тис. крб) щороку до свят Великодня й Різдва надавалися бідним мешканцям міста, а також йшли на стипендії учням гімназії. 3 тис. крб заповідалися на декор Успенського собору. Відоме звернення О. Пашутіна до громадських діячів: «Служіння громаді має стати метою життя» [18, с. 300].

Швидкий розвиток економіки Росії на рубежі століть змінив інфраструктуру, вигляд, значення міст і містечок країни, перетворивши їх на торговельно-промислові й культурно-освітні осередки. Пожвавлення суспільного й культурного життя в містах сприяло будівництву нових адміністративних, промислових, громадських установ (вокзалів, бірж, банків, електростанцій та ін.), приміщень для навчальних закладів, театрів, музеїв, бібліотек, лікарень, притулків. Підприємці в цій сфері виявилися найбільш активними, роблячи значний внесок у розбудову міст Російської імперії. Вони фінансували спорудження багатьох об'єктів в містах, не лише для власних бізнесових потреб, а й для суспільного блага. Вони сприяли розширенню інфраструктури: брукування, освітлення, озеленення вулиць, прокладання конок, трамвайних колій, будівництво водогонів. Хоча, така інвестиційна діяльність купців поширювалася переважно на центральні райони міст.

Перетворення міста Єлисаветграда на торгово-промисловий центр, його розбудова, збільшення кількості населення призвело до того, що перед міською управою постало питання про облаштування вулиць міста. Брукування вулиць було розпочато ще у 1842 р., коли першими були

забруковані Невська, пізніше Пашутінська та Михайлівська вулиці. З 1846 р. були заощені Велика Перспективна, Нижньо-Пермська (зараз В'ячеслава Черновола), Інгульська (зараз Декабристів), Миргородська (зараз Шульгіних), Успенська (теперішня Гоголя), Московська (нинішня Віктора Чміленка) та інші. У 1845 р. кременчуцьким купцем Слинковим по Великій Перспективній вулиці через Інгул було збудовано великий міст на гранітних підпорах (биках) [8, с.68].

Стрімкий розвиток промисловості й торгівлі у великих містах, постійне зростання попиту на пристойне житло (наявність електричного освітлення, водогону, каналізації) призвели до того, що чимало заможних громадян вкладали свої кошти в нерухомість. Багаті купці, міщани, дворяни ставали власниками земельних ділянок у престижних міських районах, на яких будували власні великі будинки. В Єлисаветграді на центральних вулицях вражали своєю архітектурною досконалістю чимало будинків адміністративного та приватного призначення, збудовані архітекторами Андрієм Достоевським, Яковом Паученко (спланував водолікарню на кошти Ісака Гольденберга (сучасний комунальний заклад «Центральна міська лікарня м. Кіровограда»), Гостинний двір, театр «Ілюзіон (теперішня школа мистецтв), Міжнародний кредитний банк (ресторан «Prima»), власний дім, в якому зараз розміщений художньо-меморіальний музей О.О. Осьмьоркіна), Олександром Лишневським (спроектував реальне училище, гімназію, банк, синагогу, будинок Барського (зараз краєзнавчий музей).

Під кураторством «будівельного комітету» міста Єлисаветграда були розбиті під забудову нові квартали на Ковалівці (1845 р.), збудовані «м'ясні ряди» на ринку (1840 р.), споруджено кам'яну двоповерхову будівлю для міської християнської богадільні на Ковалівці (1853 р.). Кременчуцький купець Членов збудував чотири міські кам'яні крамниці у «гостинному ряду» на Великій Перспективній вулиці (1885 р.) тощо [8, с. 69].

Починаючи з 80-х років XIX ст. в Україні одна за одною вступають до ладу електростанції, що дало змогу налагодити в містах трамвайне

сполучення. Ця подія не оминула і Єлисаветград, де будівництво електростанції сприяло прокладанню трамвайної лінії й у 1897 р. за спонсорства київського купця 1-ї гільдії Л.І. Бродського появи четвертого у Російській імперії та другого в Україні електричного трамвая. Впровадження трамвайного сполучення свідчило про те, що міське самоврядування міста піклувалося про покращення його упорядкування. Крім того, Єлисаветград був великим торгово-промисловим центром, де розвивалася фабрично-заводська промисловість, і міська залізниця йому потрібна була не лише для перевезення пасажирів, але й вантажів. Завдяки залізниці місто мало зв'язок з іншими промисловими центрами, що було сприятливим для розвитку економіки міста.

У Російській імперії громадське життя, хоча й не залежало безпосередньо від вказівок місцевої влади, але потребувало затвердження згори й було під постійним контролем. Розгорталося воно переважно у формі благодійних, професійних, наукових, розважальних та інших об'єднань.

З останньої третини ХІХ ст., поряд з індивідуальними формами благодійницької діяльності, були й колективні, спрямовані на потребу громади. Станово-представницькі та професійні організації купецтва, окремі його представники засновували власним коштом лікарні, притулки, гімназії та училища, будували церкви, фінансували культурно-мистецькі заклади, жертвували кошти на потреби різних добродійних організацій, особисто брали участь у роботі благодійних і культурно-освітніх закладів, ставали відомими громадськими й культурними діячами. Купці, фінансуючи різні проекти, утилітарно прагнули громадського визнання, зростання свого і своєї родини престижу. Меценатство було важливим інструментом впливу на людей. Інформація про таку діяльність швидко потрапляла на сторінки друкованих видань, і цим самим росла репутація купців, підвищувався їх символічний капітал. Сімейні традиції для купців відігравали досить важливу роль і спонукали їх також до благодійницької діяльності. Все це мало

створювати образ міцної купецької родини. Так, розмір пожертвувань показував певним чином фінансову стабільність фірми чи торгового дому.

В Єлисаветграді, забезпечуючи власні потреби у підприємницькій діяльності, купці мали турбуватися і про громадські потреби. Приведемо такий приклад. Міська управа 7 червня 1895 р. дозволила купцю Хаїму Лотансу прокласти водопровідні труби від р. Інгул до свого парового млина на кутку Херсонської вулиці та Семенівського провулку (район Кушівки), але ставилась умова, щоб мостова й ґрунтова дорога були ним приведені у належний порядок, і щоб відтік відпрацьованих вод був під землею. Лотанс мав сплачувати по 1 крб щорічно за кожен сажень прокладеної труби [32, арк. 5]. Ще один приклад, коли міська управа віддала в оренду на два роки Шварцу Леваду будинок з фруктовим садом і городом на Петропавлівській вулиці, який заповів купець Іван Лелюк, але оренда вважалася дійсною, за умови, якщо Шварц дозволить мешканцям вулиці користуватися водою з колодязя у дворі [20, арк. 2, 15].

Міська влада намагалася отримувати певні кошти з оренди дохідних місць. Так, будинки, побудовані купцем Абрамом Барським у центрі Єлисаветграда, здавалися під приватне житло, готелі, магазини та ін. Міська управа стягувала плату за оренду магазину у такому домі, наприклад, з Арона Бельського з 1 вересня 1900 до 1905 р. – 2015 крб. 83 коп., хоча реально було сплачено лише 1700 крб [31, арк. 2–3].

Купці залишали заповіти, в яких йшлося про розподіл всього їхнього майна. Наприклад, все нерухоме майно єлисаветградського купця Аврума Немировського (будинок і всі прибудови були на вулиці Іванівській) і дворова земля, лавки на Базарній площі він заповів місту Єлисаветграду, щоб воно все перебувало вічно в управлінні міського голови й старост Великої Синагоги. Дохід від цього майна місцева влада мала щорічно використовувати для допомоги бідним євреям міста. Будинок Немировського у 1899 р. був відданий в оренду черкаському міщанину Ізраїлю Гольденштейну за 900 крб на рік [22, арк. 4–5, 61].

Із середини ХІХ ст. участь купців у добродійній справі набула форм престижної соціальної поведінки. Вона демонструвала вагомі колективні сили купецтва. Часто держава не здійснювала фінансування життя міської громади, а лише організовувала та розподіляла кошти через уряд або міські органи самоврядування. За подібних обставин благодійництво купців було одним із засобів самоствердження в житті міської громади, водночас на місцевому рівні воно залежало від згоди офіційної влади.

Благодійність представників купецької громади виходила далеко за межі станових інтересів, хоча їхнім обов'язком був соціальна турбота та допомога нужденним зі свого кола. Особливо помітною була меценатська діяльність купців залежно від їхньої релігійності. Свої благодійні акції купці проводили, керуючись передовсім релігійно-моральними чинниками. Вони робили пожертви на користь церкви, брали активну участь в організації церковних служб і їхньої господарської діяльності. Виділяли кошти також на будівництво храмів.

Так, у 1893 р. елисаветградський купець Дем'ян Купченко, перебуваючи гласним міської думи, заступником директора громадського банку, відмовився від заробітної плати. Він активно займався благодійністю – вніс майже 80 тисяч крб на будівництво церкви Знамення Божої Матері в Єлисаветграді, потім фінансував будівництво церковнопарафіяльної школи при цьому храмі, за що був нагороджений золотою медаллю «За старанність» [37, с. 8]. До того ж Д. Купченко заповів 1000 крб Успенському собору Пресвятої Богородиці на вічне поминання його душі; 100 крб він заповів монастирю Пресвятої Богородиці на Афонській горі; по 100 крб щорічно до 1 липня мало надходити в розпорядження опікунства міської християнської богадільні. У передмісті Биково він бажав, щоб збудували християнську богадільню на 50 осіб, і на утримання виділив 100 тис. крб [23, арк. 20].

Єлисаветградська міська дума на засіданні 23 листопада 1909 р. дозволила міському банку прийняти вічним вкладом 555 крб, які заповіла купчиха Олена Лукіна. Відсотки від цих коштів мали видаватися

Єлисаветградському соборному духівництву на поминання померлої Лукіної, її чоловіка та сина [25, арк. 3]. А вдова померлого єлисаветградського купця Йосифа Заславського Ревека попросила прийняти на збереження вкладом 2000 крб, щоб 4% щорічно віддавалися на потреби бідним євреям у день смерті її чоловіка, для поминання його пам'яті [24, арк. 2–5]. Також іудейський купець Давид Барський заповідав 4032 крб на потреби єврейського товариства [21, арк. 3, 16].

В Єлисаветграді було багато релігійних та благодійних товариств, які витрачали кошти на різні освітні та добродійні потреби городян міста. До таких релігійних організацій належали, наприклад, Головна синагога (на пожертви витрачали суму у розмірі 8247 крб), молитовна школа (пожертва – 4870 крб), молитовний дім (разові пожертви на суму 808 та 409 крб). Серед благодійних організацій – опікунство над бідними євреями, Єврейська богадільня, єврейські нічліжки. Навчальні організації включали, зокрема, громадську Талмуд-Тору (на благодійництво витратили 16884 крб) й суботню школу при ній та при приватному училищі, Перше казенне однокласне єврейське училище (пожертва становила 5883 крб) [35, арк. 7–9].

Часто етнічно детермінована добродійність поступалася на користь міжетнічної. Допомога найчастіше надавалася в періоди масових епідемій, стихійних лих чи війн. Особливо значним було благодійництво купців у фінансуванні будівництва лікувальних закладів та заходів із подолання епідемій. Медичне забезпечення було однією з найбільших проблем міста. Так, відкриття лікарень давало купцям можливість поєднати соціальну інтеграцію, благодійництво та символічне публічне представництво. Нічліжки, богадільні, притулки споруджувалися переважно в робітничих районах міст.

Єлисаветградські купці, приміром, залишали в розпорядження міста значні капітали ще за життя або після своєї смерті, які повинні були йти на лікувальні заходи, підтримку знедолених, покращення життя простих городян. Так, від імені дружини купця Якова Когона Софії Когон було

пожертвувано 1800 крб на утримання Талмуд-Тори, єврейської богадільні та піклування про бідних [26, арк. 1]. А Константиноградський купець Федір Волик заповів 12000 крб на відкриття на його ім'я в Єлисаветградській міській та земській лікарнях по чотири ліжка в кожній, і чотири ліжка у міській богадільні, тобто на кожне ліжко по 1000 крб. Дані кошти мали перебувати в Кременецькому відділенні Державного банку [17, арк. 2].

Інший елисаветградський купець Іван Афанасійович Шуйський, хоч і не обіймав громадських посад у міському самоврядуванні, але був відзначений окремою подякою з боку міської управи за щедру пожертву: свій будинок на Бульварній вулиці заповів місту, де після його смерті була влаштована богадільня, на утримання якої вніс до банку 110 тисяч крб. У 1907 р. було розширено міську богадільню для християн шляхом добудованої коштами купця Федора Іларіоновича Шевякова у сумі 21,5 тис. крб окремої палати для 16 осіб [37, с. 8].

Були також капітали, пожертвовані з благодійною ціллю від купців християнського віросповідання, відсотки від яких на Великдень і на Різдво видавалися найбільш бідним жителям м. Єлисаветграда також християнського віросповідання. Серед них – Петро Сахаров – 1000 крб, Тіт Акімов – 20 крб, Олексій Куцин – 5000 крб, Іван Макеев – 10000 крб, Яків Торговицький – 100 крб та інші [36, арк. 7, 13, 14, 21].

Важливим напрямком купецької благодійницької діяльності було сприяння розвитку освіти, яке сприймалося як економічно вигідне заняття. Невпинно зростала кількість початкових шкіл, гімназій, спеціальних училищ. Участь купців у фінансуванні освіти визначалася з одного боку – підприємницькою зацікавленістю (підприємці часто відчували брак кадрів і вони розуміли, що кваліфікована праця робітника принесе більше прибутку), з іншого – громадськими інтересами (купці ставали «почесними кураторами», членами опікунських рад у закладах освіти, матеріально забезпечували навчальний процес, надавали фінансову підтримку вчителям, бідним учнями та студентами (вносили за них плату за навчання, створювали

стипендіальні фонди, будували гуртожитки, їдальні та інше). Це підштовхувало промисловців організовувати загальноосвітнє та професійне навчання і для своїх робітників і для громади загалом [13, с. 130].

Так, купці-євреї міста Єлисаветграда з приводу одруження царя виявили бажання відкрити безплатну школу на 40 незабезпечених дівчаток. Спілка євреїв пожертвувала для цього місце, купець Григорій Когон подарував 2000 крб для будівництва приміщення такої школи [29, арк. 3–4]. Він же був членом опікунської ради Громадського однокласного єврейського жіночого професійного училища, неодноразово жертвував значні кошти на побудову приміщення для даного училища. Воно утримувалося завдяки коштам із коробочного збору, на добровільні пожертви та за рахунок зібраних на сімейних вечорах, концертах і спектаклях пожертвувань, які влаштовувалися опікунською радою училища [29, арк. 6–10].

Купці також допомагали фінансово студентам безпосередньо, або через посередництво управи, заповівши своє майно у розпорядження міста. Так, згідно з духовним заповітом єлисаветградського купця Савелія Кириловича Остроухова два його кам'яних будинки на розі Петровської та Великої Перспективної вулиць, а також сад «Альгамбра» з усіма будівлями переходили у власність міста, й доходи від них йшли на утримання студентів. Про надання грошової допомоги відомо з клопотань таких студентів: О. Припутенко, Б. Капля, С. Завроцький, В. Галинський, Г. Суходольський, Л. Глейхер. Всього було подано 16 прохань [27, арк. 6-16].

Серед єлисаветградських купців-благодійників можна виділити й таких як Янкель Олинський – 1000 крб, Афанасій Журавський – 2000 крб, Лейба Затучний – 300 крб, Берко Олинський – 1700 крб, Варвара Овчарова – 200 крб, Шмуль Заславський – 1000 крб, Євдокія Снопкова – 10700 крб [36, арк. 5].

Влада завжди високо цінувала зусилля благодійників як додаткове джерело фінансування державних завдань, стимулюючи цей процес відповідними атрибутами. Після суттєвих пожертвувань купці утримували

звання, чини, посади, їх нагороджували орденами, вони входили до штату різних об'єднань, котрі перебували під опікою царської родини, набували статусу державних службовців.

Отже, впродовж другої половини XIX – початку XX ст. під впливом політичних, соціально-економічних та культурних трансформацій суспільства світогляд значної частини купців зазнав істотних змін. Вони хотіли освоїти та перейняти європейський спосіб життя, підвищити свій культурний та освітній рівень, активно займалися доброчинністю, були зацікавленими, насамперед, у створенні стабільного соціального середовища для розширення власної підприємницької діяльності. Так вироблялися й нові культурні цінності. Благодійність стала дуже важливим видом громадської діяльності. Поряд з індивідуальною, значного розвитку набула корпоративна добродійність купецтва, особливо це стосувалося соціального захисту малозабезпечених, освіти та культури. Своєю благодійною діяльністю купці піднімали свій авторитет та престиж, а також допомагали розвитку міст, маючи для цього бажання й засоби. Єлисаветградські купці також здійснювали чимало благодійних справ, займали активну громадянську позицію, піклувалися про потреби городян і міста загалом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. **Боханов А.Н.** Предпринимательство и предприниматели России от истоков до начала XX века: Сб. / А.Н. Боханов. – М.: Наука, 1997. – 343 с.
2. **Гиндин И.Ф.** Русская буржуазия в период капитализма: Ее развития и особенность / И.Ф. Гиндин // История СССР. – 1963. – №2. – С. 57 – 80.
3. **Гуржій І.О.** Україна в системі всеросійського ринку 60 – 90-х років XIX ст. / І.О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 189 с.
4. **Гуржій О.І.** Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / О.І. Гуржій. – К.: Наукова думка, 2004. – 80 с.
5. **Донік О.М.** Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) / О.М. Донік // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 16 – 29.
6. **Донік О.М.** Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / О.М. Донік // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 16 – 41.
7. **Донік О.М.** Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О.М. Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.
8. **Кизименко П.М.** Пам'ять степів: Історичні нариси з минулого Кіровоградщини / П.М. Кизименко. – Кіровоград: ПВЦ «Мавік», 2003. – 246 с.
9. **Книга** прихода и расхода денежных сумм городской думы, 1878 год. – Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. 18. – Оп. 1. – Од.зб. 541. – 145 арк.

10. **Крижанівський В.М.** Джерела з історії Єлисаветградського міського самоврядування (червень 1871 – лютий 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / В.М. Крижанівський. – К., 2012. – 21 с.
11. **Кругляк Б.А.** Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Б.А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 72–81.
12. **Крутіков В.В.** Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В.В. Крутіков. – Дніпропетровськ, 1992. – 171 с.
13. **Лазанська Т.І.** Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. / Т.І. Лазанська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – 278 с.
14. **Левитан М.И.** Предпринимательство сквозь призму гражданского общества / М.И. Левитан. – М.: Наука, 1993. – 41 с.
15. **Матівос Ю.М.** Місто на сивому Інгулі: Історико-публіцистичний нарис / Ю.М. Матівос. – Кіровоград: ТОВ «Діаграма», 2004. – 296 с.
16. **Матівос Ю.М.** Вулиці Єлисаветграда...Зінов'євська...Кіровограда..??/? Ю.М. Матівос // Вечірня газета. – 2007. – 28 жовтня. – С. 3.
17. **Материали** о вечном вкладе в сумме 8 тис. руб. купцом Федора Воликом. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од.зб. 294. – 5 арк.
18. **Марченко О.М., Салтанова Н.П.** Особливості розвитку купецтва в Єлисаветграді в XIX – початку XX ст. (на прикладі сім'ї купців Воїнових) / О.М. Марченко, Н.П. Салтанова // Наукові записки. – Вип.15. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2012. – С. 295 – 307.
19. **Мельник Л.Г.** Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л.Г. Мельник. – К.: Наукова думка, 1972. – 240 с.
20. **О заведывании** имуществом бывшего Лелюка в 1-й части по Петровской улице. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од.зб. 342. – 38 арк.
21. **О заведывании** имуществом, завещанным в пользу еврейского сообщества купцом Давидом Барским. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од.зб. 435. – 24 арк.
22. **О заведывании** имуществом, завещанным городу Аврумом Немировским. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од.зб. 453. – 79 арк.
23. **О завещании** городу капитала Купченко с благотворительной целью. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од.зб. 312. – 25 арк.
24. **О завещании** 2000 руб. купцом И. Заславским. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од.зб. 476. – 52 арк.
25. **О завещании** Е. Лукиной 5000 руб. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од.зб. 319. – 74 арк.
26. **О пожертвовании** Елисаветградским купцом 1-й гильдии Я. Когоном на содержание Талмуд-Торы. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од.зб. 415. – 25 арк.
27. **О раздаче** пособий бедным студентам из доходов, поступающих от найма квартир в бывших домах Остроухова. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од.зб. 352. – 32 арк.
28. **Пашутин А.Н.** Исторический очерк г. Елисаветграда / А.Н. Пашутин. – Кіровоград, 1992. – 176 с.
29. **Переписка** об открытии в городе Елисаветграде одноклассного еврейского училища для девочек. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од.зб. 407. – 80 арк.
30. **Петраков В.В., Машковцев В.П.** Маленький Париж / В.В. Петраков, В.П. Машковцев. – М.: Пинакотека, 2004. – 240 с.
31. **Прошение** и переписка о найме помещения в доме пожертвованным городу с благотворительной целью бывшего Давида Барского Ароном Бельским. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од.зб. 526. – 34 арк.
32. **Прошение** купца Лотанса о выдаче ему дозволенной записки по устройству водопровода от реки Ингула до его мельницы на Кушовке. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Од.зб. 1032. – 39 арк.

33. *Рапорта* строителей фонарного освещения. Электрический трамвай. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 6. – Од.зб. 300. – 67 арк.
34. *Рындзюнский П.Г.* Утверждение капитализма в России / П.Г. Рындзюнский – М.: Наука, 1978 – 295 с.
35. *Сведения* о числе еврейских религиозных благотворительных, учебных и других учреждениях и заведениях. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од.зб. 556. – 14 арк.
36. *Список* капиталов, пожертвованных разными лицами в распоряжение управы с благотворительной целью. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Од.зб. 292. – 25 арк.
37. *Трибуцька О.* Єлисаветградське купецтво, або Служіння громаді як справа честі / О. Трибуцька // Народне слово. – 2012. – 21 червня. – С. 8.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Марченко Олег Миколайович – доцент кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук, доцент (Кропивницький, Україна).

О.Н. Марченко

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КУПЕЧЕСТВА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВВ. (НА ПРИМЕРЕ ЕЛИСАВЕТГРАДА)

Статья посвящена изучению опыта купеческого сословия города Елисаветграда второй половины XIX – начала XX в. в индивидуальных и коллективных формах благотворительной деятельности: помощь нуждающимся, организация мероприятий по сбору средств на определенные нужды бедным, сиротам, внесения значительных частных пожертвований на содержание гимназий, училищ, школ, больниц. Освещается меценатская помощь купеческой общины города на нужды различных благотворительных организаций и культурно-художественных заведений, создание домов для инвалидов, пожилых людей, бездомных, участие в финансировании и строительстве общественных зданий и городской инфраструктуры, как то мощение, освещение, озеленение, уборка улиц, бульваров, парков, строительство водопровода, конного и электрического трамвая, отделка домов, сооружение торговых рядов, площадей, предоставление финансов на возведение церквей, соборов, монастырей, содействие в преодолении эпидемий и многое другое, что нужно было для жизни жителей города.

Ключевые слова: *купечество, благотворительность, пожертвования, попечительство, Елисаветград.*

Oleh M. Marchenko

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

**CHARITY ACTIVITY OF THE RUSSIAN EMPIRE MERCHANTS IN THE
SECOND HALF OF THE 19 TH – THE BEGINNING OF 20 TH
CENTURIES (ON PUBLIC THE EXAMPLE OF YELYSAVETGRAD)**

The article is devoted to the study of the merchant experience of the provincial city of Yelysavetgrad in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries in the individual and collective forms of charitable activity: the actions of assistance to the people in need, organization of charitable events for raising funds for the certain needs of the poor and orphans; making significant private donations to the schools and hospitals; sponsorship for the needs of various charity organizations and cultural institutions, creation of homes for the disabled, elderly and homeless, participation in the financing and construction of public buildings and urban infrastructure, such as road paving, lighting, landscaping, cleaning up streets, boulevards, parks; construction of water supply; horse and electric tram, decoration of houses, construction of trading lines, squares; a granting of finance for the construction of churches, cathedrals, monasteries, measures to overcome epidemics and what was needed for the life of townspeople of the city. It is noted that the charity of the representatives of the merchant community went far beyond class interests, although their duty was the social protection of their members, guardianship for the poor. Help was mostly provided in crisis periods in the country and society, caused by mass epidemics, natural disasters or wars. The article describes the factors, that promoted the development of new socio-cultural values of the merchants at the turn of the centuries, such as implementation of the European way of life, improvement of educational level, introduction of technological innovations into merchant practice, charity work, cultural adaptation, constant family traditions, personal active participation in the work of charitable and cultural educational institutions which were means of achievement of their official and public recognition, increasing the authority of their own name and family, important instrument of influence on people. More prosperous merchants tried to follow the culture of the nobility. This was manifested in the elements of clothing, aesthetic tastes, architecture of merchant houses, interior of their homes, everyday behavior, forms of leisure. It is noted that the state power has always highly valued the efforts of philanthropists, stimulating the process with appropriate attributes. After significant donations merchants held titles, ranks, positions, they were awarded orders, they were accepted to different associations that were under the care of the royal family and acquired the status of civil servants.

Key words: *merchants, charity, donations, care, Yelysavetgrad.*

ABOUT THE AUTHOR

Marchenko Oleh Hikolaevych – Candidate of Sciences in History Associate professor of the Department of World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University. (Kropivnitsky, Ukraine).

REFERENCES

1. **Bohanov A.N.** Predprinimatelstvo i predprinimateli Rossii ot istokov do nachala HH veka: Sb. / A.N. Bohanov. – M.: Nauka, 1997. – 343 s.
2. **Gindin I.F.** Russkaya burzhuaziya v period kapitalizma: Ee razvitiya i osobennost / I.F. Gindin // Istoriya SSSR. – 1963. – №2. – S. 57 – 80.
3. **Hurzhiï I.O.** Ukraina v systemi vserosiiskoho rynku 60 – 90-kh rokiv KhIKh st. / I.O. Hurzhii. – K.: Naukova dumka, 1968. – 189 s.
4. **Hurzhiï O.I.** Deiaki problemy stanovlennia kupetskoho stanu v Ukraini / O.I. Hurzhii. – K.: Naukova dumka, 2004. – 80 s.
5. **Donik O.M.** Blahodiïnist v Ukraini (KhIKh – pochatok KhKh st.) / O.M. Donik // Ukrainnyi istorychnyi zhurnal. – 2005. – № 5. – S. 16 – 29.

6. **Donik O.M.** Kupetstvo yak stan v Ukraini (KhIKh st.) / O.M. Donik // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 2006. – № 3. – S. 16 – 41.
7. **Donik O.M.** Kupetstvo Ukrainy v imperskomu prostori (KhIKh st.) / O.M. Donik. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2008. – 271 s.
8. **Kyzymenko P.** Pamiat stepiv: Istorychni narysy z mynuloho Kirovohradshchyny / P. Kyzymenko. – Kirovohrad: PVTs «Mavik», 2003. – 246 s.
9. **Kniga** prihoda i rashoda denezhnyih summ gorodskoy dumy, 1878 god. – Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti (dali – DAKO). – F. 18. – Op.1. – Od.zb. 541. – 145 ark.
10. **Kryzhanivskiy V.M.** Dzherela z istorii Yelysavethradskoho miskoho samovriaduvannia (cherven 1871 – liutyi 1917 rr.): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. istor. nauk / V.M. Kryzhanivskiy. – K., 2012. – 21 s.
11. **Kruhliak B.A.** Torhovelna burzhuaziiia v Ukraini (60-ti roky KhIKh st. – 1914 r.) / B.A. Kruhliak // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1994. – № 6. – S. 72– 81.
12. **Krutikov V.V.** Burzhuaziiia Ukrainy ta ekonomichna polityka tsaryzmu v poreformenyi period / V.V. Krutikov. – Dnipropetrovsk, 1992. – 171 s.
13. **Lazanska T.I.** Vytraty pidprietstiv Ukrainy po zabezpechenniu sotsialnykh potreb robotnychoho klasu naprykintsi KhIKh st. / T.I. Lazanska. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1997. – 278 s.
14. **Levitan M.I.** Predprinimatelstvo skvoz prizmu grazhdanskogo obschestva / M.I. Levitan. – M.: Nauka, 1993. – 41 s.
15. **Mativos Yu.M.** Misto na syvomu Inhuli: Istoryko-publitsystychnyi narys / Yu.M. Mativos. – Kirovohrad: TOV «Diahrama», 2004. – 296 s.
16. **Mativos Yu.M.** Vulytsi Yelysavethrada...Zinovievsk...Kirovohrada..??/?/ Yu.M. Mativos // Vechirnia hazeta. –2007. – 28 zhovtnia. – S. 3.
17. **Materyalyi** o vechnom vklade v summe 8 tys. rub. kuptsom Fedora Volykom. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od.zb. 294. – 5 ark.
18. **Marchenko O.M.**, Saltanova N.P. Osoblyvosti rozvytku kupetstva v Yelysavethradi v KhIKh – pochatku KhKh st. (na prykladi simi kuptsiv Voinovykh) / O.M. Marchenko, N.P. Saltanova // Naukovi zapysky. – Vyp.15. – Serii: Istorychni nauky. – Kirovohrad, 2012. – S. 295 – 307.
19. **Melnyk L.H.** Tekhnichni perevorot na Ukraini u KhIKh st. / L.H. Melnyk. – K.: Naukova dumka, 1972. – 240 s.
20. **O zavedyivaniï** imuschestvom byivshogo Lelyuka v 1-y chasti po Petrovskoy ulitse. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od.zb. 342. – 38 ark.
21. **O zavedyivaniï** imuschestvom, zaveschannyim v polzu evreyskogo soobschestva kuptsom Davidom Barskim. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od.zb. 435. – 24 ark.
22. **O zavedyivaniï** imuschestvom, zaveschannyim gorodu Avrumom Nemirovskim. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od.zb. 453. – 79 ark.
23. **O zaveschaniï** gorodu kapitala Kupchenko s blagotvoritelnoy tselyu. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od.zb. 312. – 25 ark.
24. **O zaveschaniï** 2000 rub. kuptsom I. Zaslavskim. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od.zb. 476. – 52 ark.
25. **O zaveschaniï** E. Lukinoy 5000 rub. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od.zb. 319. – 74 ark.
26. **O pozhertvovanii** Elisavetgradskim kuptsom 1-y gildii Ya. Kogonom na sodержanie Talmud-Toryi. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od.zb. 415. – 25 ark.
27. **O razdache** posobiy bednyim studentam iz dohodov, postupayuschih ot nayma kvartir v byivshih domah Ostrouhova. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od.zb. 352. – 32 ark.

28. **Pashutin A.N.** Istoricheskiy ocherk g. Elisavetgrada / A.N. Pashutin. – Kirovograd, 1992. – 176 s.
29. **Perepiska** ob otkryitii v gorode Elisavetgrade odnoklassnogo evreyskogo uchilisha dlya devochek. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od.zb. 407. – 80 ark.
30. **Petrakov V.V.**, Mashkovtsev V.P. Malenkiy Parizh / V.V. Petrakov, V.P. Mashkovtsev. – M.: Pinakoteka, 2004. – 240 s.
31. **Proshenie** i perepiska o nayme pomescheniya v dome pozhertvovannyim gorodu s blagotvoritelnoy tselyu byivshogo Davida Barskogo Aronom Belskim. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od.zb. 526. – 34 ark.
32. **Proshenie** kuptsa Lotansa o vyidache emu dozvolitelnoy zapiski po ustroystvu vodoprovoda ot reki Ingula do ego melnitsyi na Kuschovke. – DAKO. – F. 78. – Op. 1. – Od.zb. 1032. – 39 ark.
33. **Raporta** stroiteley fonarnogo osvescheniya. Elektricheskiy tramvay. – DAKO. – F.78. – Op. 6. – Od.zb. 300. – 67 ark.
34. **Ryindzyunskiy P.G.** Utverzhdenie kapitalizma v Rossii / P.G. Ryindzyunskiy – M.: Nauka, 1978. – 295 s.
35. **Svedeniya** o chisle evreyskikh religioznykh blagotvoritelnykh, uchebnykh i drugih uchrezhdeniyah i zavedeniyah. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od.zb. 556. – 14 ark.
36. **Spisok** kapitalov, pozhertvovannykh raznyimi litsami v rasporyazhenie upravlyi s blagotvoritelnoy tselyu. – DAKO. – F. 78. – Op. 4. – Od.zb. 292. – 25 ark.
37. **Trybutska O.** Yelysavethradske kupetstvo, abo Sluzhinnia hromadi yak sprava chesti / O. Trybutska // Narodne slovo. – 2012. – 21 chervnia. – S. 8.